

МАРТІН ЛЮТЕР І КУЛЬТУРА ДОБИ РЕФОРМАЦІЇ

Релігійно-громадський рух за реформу католицької церкви, що охопив у XVI ст. Німеччину, Швейцарію, Англію, Францію, Нідерланди, Скандинавські країни, Австрію, Чехію, Угорщину, Польщу, та увійшов в історію під назвою «Реформація», характеризувався глибокими внутрішніми протиріччями. Виріши із Середньовіччя, будучи за формою протестом проти церковної організації та ідеології середньовічного католицизму, Реформація мала в цілому політичний характер, оскільки обстоювала нові буржуазні засади моралі та суспільно-економічної поведінки людини. Та разом з тим, цей рух поклав початок радикальним змінам у європейській культурі. Реформація змінила свідомість людини, відкрила перед нею нові духовні обрії. Особистість отримала свободу самостійно мислити, звільнилася від опіки церкви, отримала найвищу для неї санкцію, релігійну, на те, щоб тільки власний розум і совість диктували їй, як слід жити. Тобто, Реформація сприяла появі людини нового буржуазного суспільства – незалежного автономного індивіда зі свободою морального вибору, самостійного й відповідального у своїх судженнях і вчинках.

Відомо, що центральною фігурою Реформації був Мартін Лютер (1483 – 1546), з іменем якого й пов'язують її початок. Згідно з переказами, 31 жовтня 1517 року доктор богослов'я М. Лютер прибив до дверей Замкової церкви в Віттенберзі свої легендарні «95 тез». Поборник очищення католицизму, Лютер хотів реформувати церкву, повернути її засади у відповідність до Біблії. Проте заклик ченця з Віттерберга наразився на різкий опір Ватикана, який наполягав на своєму ексклюзивному праві бути посередником між людиною і Богом. Цей символічний акт став початком розв'язання релігійних війн і поділу Європи на католицькі й протестантські держави. Та М. Лютер увійшов в історію не лише як фундатор протестантизму, а і як видатний діяч німецької культури, реформатор освіти, мови й музики. Метою даної наукової розвідки стане аналіз культурної спадщини М. Лютера.

Переломні періоди в історії породжують складні характери. Неоднозначною, суперечливою фігурою сприймається з точки зору вічності й особистість М. Лютера. Історик Р. Бейнтон у монографії «На цьому стою. Життя Мартіна Лютера» так писав про нього: «Той, хто у важкий момент свого життя просив у Святої Анни порятунку [у червні 1505 року, коли юнак після відвідування батьків повертався до Ерфуртського університету, він потрапив під страшенну грозу. Мартін просив Св. Анну врятувати його і дав обітницю стати монахом. – Л.Ч.], пізніше прославився тим, що відрікся від культу святих. Той, хто поклявся прийняти чернечу обітницю, згодом відкинув інститут чернецтва. Колишній вірний син католицької церкви потряс усю структуру середньовічного католицизму. Відданий папський слуга, він згодом ототожнив папу з антихристом. У той же час ця суперечлива особистість пробудила християнську свідомість в Європі»[1, с.6]. Така протилежність у поглядах криється не лише в особливостях неспокоїної вдачі Лютера, а й пояснюється тими соціальними умовами, в яких він жив.

Як син свого часу, М. Лютер був глибоко релігійною людиною. Не слід забувати, що він походив з найбільш консервативної через свої релігійні переконання верстви населення – селянства. Його мати, Маргарет, вірила у злих духів, русалок, домовиків. Окрім того, у початковій школі того часу діти вивчали релігійні пісні, і юний Мартін любив їх виконувати. Предмети, що вивчалися в університеті, повинні були сприяти засвоєнню богослов'я, і курс, який обрав Лютер, готуючись до отримання ступеня магістра в галузі права, рівним же чином підготував його і до прийняття духовного сану. Усе навчання – вдома, у школі, в університеті – було спрямовано на те, щоб вселити страх перед Богом і побожне ставлення до церкви. «Сам по собі Лютер був настільки готичною особистістю, що навіть його віру можна назвати останнім розквітом релігії середньовіччя», – писав Р.Бейнтон [1, с. 15].

Та пізніше в душі Лютера виникли глибокі внутрішні протиріччя, що шматували його душу. Посилювалися вони лицемірством священників, з якими він зіткнувся, зверхністю папи у ставленні до простих мирян, догматами

католицької церкви про спасіння віруючих «добрими ділами» (зокрема, жертвуваннями на користь церкви, додержанням обрядів, чернецтвом тощо). Усе це й викликало його історичні «95 тез» проти індульгенцій, за якими слідувала полеміка з папством, широка критика католицького канону і висунення проекту нової церкви.

Та попри все, головною для Лютера залишилася віра у Бога, а її джерелом визнавалося лише Святе Письмо. Можливо, саме ці факти й сприяли рішенню М. Лютера перекласти Біблію німецькою мовою причому не канонізованого латинського її варіанта – так званої Вульгати, – а першоджерела. Зазначимо, на той час уже існувало чотирнадцять верхньонімецьких і середньонімецьких видань Біблії. Проте ці переклади, написані занадто пишномовно, були мало зрозумілими для простого люду.

Над перекладом Біблії М. Лютер працював близько дванадцяти років. Упродовж трьох місяців він працював над текстом Нового Заповіту, спираючись на блискучі переклади Еразма Роттердамського. Підготовка німецького видання Старого Заповіту виявилася справою тривалішою і напруженішою. На думку багатьох дослідників (Р. Бейтон, Е. Соловйов), цю складну роботу реформатор виконував не сам: у нього був цілий «перекладацький цех». «Майстру Мартіну» допомагали такі вправні і старанні «підмайстри», як Меланхтон (головний порадник у грецькій мові), Ауругаллус (викладач старовірського в Віттенбергському університеті), Круцігер (фахівець із халдейського парафраза Старого Заповіту), Бугенхагена (знавець латинської Вульгати) і група менш помітних теологів» [1, с.144].

У 1534 році книга під назвою «Біблія, яка є повне Священне писання німецькою» з підписом «Март. Лютер. Віттенберг» побачила світ. Видання було оснащено численними коментарями та ілюстровано Лукасом Кранахом Старшим, прихильником ідей Реформації і другом Лютера. Ця Біблія стала найвидаванішою книгою в Німеччині.

У процесі роботи над перекладом Біблії виявилася вагома заслуга реформатора в об'єднанні німецької мови. Відомо, що у зв'язку з феодалною

роздробленістю у Німеччині існувало багато місцевих мов і діалектів. Як стверджують мовознавці, край, у якому виріс і жив М. Лютер (Ерфурт, Лейпциг і Мейсен), був своєрідним «загальнонімецьким мовним перехрестям», оскільки виявився посередником між верхньо- і нижньонімецькими діалектами. Саме мовою згадуваних земель були написані численні шванки, байки, пісні, анекдоти, апокаліптичні пророцтва. Також місцеві діалекти відобразилися у поезії відомих німецьких мейстерзінгерів Ганса Сакса, Ганса Розенблюта, Ганса Фольца. На той час у Саксонії склалася і так звана «канцелярська мова», тобто мова ділового і придворного листування, котра уже в XV столітті дістала визнання у багатьох районах Німеччини. Заслуга Лютера полягає в тому, що у своєму перекладі Книги Книг він поєднав верхньосаксонську усну мову з саксонською канцелярською, підтримавши тим самим дві найбільш виразні мовні тенденції, що й сприяло подоланню мовної роздробленості Німеччини. Лютер наблизив мову до розуміння народних мас і пишався тим, що «вміє дивитися в уста простої людини» [6, с. 107].

У протестантській апологетичній літературі М. Лютера нерідко називають творцем німецької літературної мови. З цим фактом можна не погодитися, адже відомо, що формування літературної німецької мови було завершено в XVII столітті. Проте слушно говорити про те, що реформатор прискорив процес створення єдиної писемної мови, яку називали ранньою новою німецькою мовою.

Слід також зазначити, що внутрішні сумніви, які постійно супроводжували життя М. Лютера, не давали спокою й відносно його великої перекладацької роботи, пов'язаної з Біблією. До кінця свого земного шляху він невпинно вдосконалював своє творіння і «скликав нові і нові «ревізійні комісії з перекладу Священного писання» (найавторитетніша з них засідала у Віттенберзі в 1540-1541 роках). У результаті вже за життя реформатора в його перекладі було виправлено декілька сотень похибок (до 1883 року – близько трьох тисяч)» [6, с. 114]. Усе це свідчило про справжню одержимість, яку постійно усвідомлював Лютер, називаючи себе «товмачем Книги Божої» [7, с. 108].

Майстерність Лютера-перекладача виявилася і в перекладах байок Езопа, зроблених для простого народу. Цю роботу він почав ще у 1530 році. У передмові до книги реформатор виступав проти надмірного моралізаторства існуючих перекладів і писав, що «Езоп має постати веселим і милим і в той же час поважним і повчальним»[1, с. 208].

На початку 30-х років Лютер уклав перше в Німеччині велике зібрання народних прислів'їв, приказок, яке містило близько двох тисяч висловів. Сам реформатор писав, що «лаконічні форми народної моральної мудрості допомагають йому досягнути грецьку мовну стилістику та вдосконалити мовну майстерність» [7, с. 110].

У період роботи над перекладом Біблії М. Лютер заявив про себе і як талановитий німецький поет і композитор. Богослов добре знав історію і теорію музики; його улюбленими композиторами були Жоскен Дебре і Людвіг Зенфль.

Упродовж 1523 – 1529 рр. Лютер створює близько двадцяти духовних пісень, низку хоралів, а у 1535 – 1546 рр. випускає пісні та вірші духовного й світського змісту, серед яких були й твори для дітей. Дослідники стверджують, що особисто Лютер написав музику лише до двох чи трьох творів, мелодії ж до всіх інших створив німецький композитор і кантор із Торгау Йоганн Вальтер, який широко використовував у своїй творчості народні наспіви.

На думку Лютера, основним призначенням духовної музики було розповсюдження Євангелія. Таке розуміння ролі музики в церкві спонукало реформатора до створення своєрідного «Протестантського музичного катехізису» – збірника гімнів, які містили теологічні доктрини лютеран. Вони призначалися для виконання як у церкві під час богослужінь, так і поза домом Божим. Музику Лютер називав даром від Бога і вірив у її велику благотворну силу: «Диявол – дух смутку, що засмучує людей, тому він не терпить радості. Тому він й біжить від [Божественної] музики» [8].

Музикознавці неодноразово засвідчували, що Лютер віродив у богослужінні найстарішу форму церковної музики – хорал, завдяки чому кожен мирянин у самому культі знаходив свій голос. Меса перетворювалася в літургію –

молитовний спів громади у супроводі органа. Спів хоралу рідною мовою Мартін Лютер вважав необхідним для адекватного розуміння паствою доктринальних основ протестантизму. Але співом у церкві виконання гімнів не обмежувалося. Християнські протестантські піснеспіви виконувалися вдома, в школах, на робочих місцях, навіть у тавернах. За задумом Лютера, християнська музика мала стати незамінною частиною життя кожного прихожанина. Тобто, пісенна творчість християнського богослова теж найтіснішим чином була пов'язана з його реформаторською програмою.

У свою чергу філологи наголошують, що робота над протестантською духовною піснею мала глибокий вплив на перекладацькі заняття Лютера. Вона допомогла йому відчутти музику німецької мови, співзвучну урочистості стародавнього біблійного тексту, дозволила зробити весь переклад (особливо ж переклад псалмів) ліричним і співучим, сприяла тому, щоб текст Писання став народним не тільки за словником, але й за інтонацією та ритмом.

Уславився М. Лютер і як творець численних памфлетів. Цей жанр склався у добу Реформації. Тенденційний, яскраво афористичний твір, що містив ораторські інтонації, експресивність, іронію, іноді згущену до сарказму, був одним із найкращих та найпростіших способів швидко та масово розповсюдити власні ідеї. На відміну від книжок, виготовлення яких займало тижні, а то й місяці, памфлет можна було надрукувати за день-два. Видання рекламували власники книгарень, ними торгували книгоноші. Крамарі, купці та проповідники перевозили примірники до інших міст, і, якщо вони викликали достатній інтерес, місцеві друкарі випускали власний наклад. У багатьох памфлетах автор закликав читача обговорювати зміст з іншими й читати їх уголос неписьменним. Люди читали й обговорювали памфлети в родинному колі, серед друзів, у заїжджих дворах і шинках.

Памфлети Лютера спровокували у світі полеміку. У цих суперечках брали участь найрізноманітніші люди: від англійського короля Генріха VIII, якого за трактат проти Лютера, написаний спільно з Т. Мором, папа назвав «захисником

віри», до нюрнберзького шевця Ганса Сакса, який написав низку шалено популярних пісень на підтримку Лютера.

Для пропаганди ідей Мартін Лютер також успішно використовував новинну баладу. Це був опис сучасних подій (часто перебільшений) у віршованій формі, покладений на відому вже мелодію, щоб його легко можна було вивчити, співати й навчити інших. Зазвичай, ці твори починалися словами: «Послухайте добрі новини» або «Приходьте послухати» [2, с. 179]. Пісні мали пропагандистський характер і піднімали нагальні соціальні проблеми. У новинних баладах часто навмисно поєднували благочестиву мелодію зі світськими, а то й богохульними текстами [3, с. 114]. Їх поширювали у формі роздрукованих слів до пісень із приміткою, на яку мелодію співати. Після заучування напам'ять вони могли поширюватися навіть серед неписьменних у формі групового виконання. Тематика цих творів була різноманітною, але завжди актуальною. Наприклад, оповідь про двох ченців, страчених у Брюсселі 1523 року після відмови зректися своїх лютеранських поглядів, стала першою Лютеровою спробою в жанрі новинної балади.

З метою полегшення сприйняття своїй прокламацій М. Лютер досить часто використовував ксилографію, тобто гравюру на дереві. Поєднання чіткої графіки з короткими текстами, надрукованими у формі листівок або плакатів, доносило ідею і до неписьменних чи малописьменних, а також служило наочним посібником для проповідників. Лютер казав, що «без картин ми не можемо ні думати, ні розуміти нічого» [4, с. 68]. Найкращі малюнки до текстів Лютера створив його друг Лукас Кранах Старший.

Широкої популярності у період Реформації набули і полемічні трактати, що стали одним із засобів оперативного впливу на масову аудиторію з метою її політичної, ідеологічної та соціальної орієнтації. У XVI ст. трактат був одним із найбільш типових засобів масової комунікації і пропаганди.

М. Лютер є автором найбільш ранніх творів полемічної літератури, що отримали в середні XVI століття широке розповсюдження на території Німеччини. Загалом його полемічні трактати присвячені теологічним та

соціальним проблемам (реформація церкви, селянське повстання). Також у них розкриваються соціальні та культурологічні аспекти життя німецького суспільства середини XVI століття.

Свої трактати М. Лютер пише німецькою мовою (на відміну від прийнятої у ті часи латини) у формі респонсів (питання – відповідь), що являло собою ідеологічну дискусію, детальне обговорення двох протилежних точок зору. Слід підкреслити, що М. Лютер вперше в історії адресував свої тексти до широкого читацького загалу. Окрім того, великий реформатор започаткував новаторську техніку письма, руйнуючи кордони між літературними жанрами, сміливо використовував рідкісні у ті часи прийоми потоку свідомості, ретроспекції. Характерною ознакою мови полемічних трактатів М. Лютера є використання великої кількості стилістичних фігур для посилення емоційності висловлювання або ж уточнення позначення явища та його більш влучної характеристики, а саме: каламбури, індивідуально-стилістичні неологізми, іронічні порівняння, метафори, перифраз, фразеологізми, прислів'я та приказки. Такий спосіб подання інформації можна охарактеризувати як емоційно-оціночний, до того ж він мав великий вплив на читача.

Безумовно, трактати слугували ще й вираженням авторських поглядів на різні проблеми буття. Наприклад, у статті «Про свободу християнина» (1520 р.) Лютер намагався провести різке розмежування «прав духу» і «прав плоті». Розум і віру, стверджував він, ніхто не повинен обмежувати, і духовному диктату народ має право відповісти опором. Однак до «пригнічення плоті» (тобто до тягот матеріальних) «християни повинні ставитися зі смиренністю, ніби сплачуючи цим необмеженість совісті й віри» [5, с. 128]

Але навіть віра не є особистою заслугою людини. На переконання М.Лютера, віра – це теж Божий дар. Свою думку він чітко сформулював у «Малому катехізисі»: «Я переконаний, що не власною силою і розумом можу вірити в Ісуса Христа, мого пана, або прийти до нього, але що дух святий покликав мене за допомогою Євангелія, просвітив своїми дарами, освятив і зберіг мене в істинній вірі»[5, с. 35].

У трактаті «Про чернечу обітницю» та інших творах 1520 –1523 років Лютер виступив з різкою критикою celibату. Богослов рішуче наполягав на тому, що людина, як істота гріховна, не може бути повним паном свого тіла. Шлюб мислився ним як рятівні ліки від найгіршого – «розпусти і Содому». Життя в шлюбі – це безперервне моральне зусилля, терпіння і прощення; це виконання багатьох важких обов'язків і перш за все – обов'язку виховання дітей, яку Лютер вже в молоді роки ставив вище всіх подвигів стриманості. Чи освятиться шлюб любов'ю, залежить від Бога: це дар і благодать. Зазначимо, що «лютерівська критика celibату і ствердження шлюбу як загального християнського обов'язку справили глибоке враження на ту частину німецького духовенства, яка була налаштована на реформаторський лад. Вступ священників у шлюб стало важливою частиною церковних перетворень, що відбувалися в Німеччині» [1, с.307].

Цікавими є також і так звані «Застільні промови», що являють собою зібрання лютерівських сентенцій, зібраних упродовж його життя. Ці вислови є важливим матеріалом не лише для висвітлення окремих фактів біографії реформатора, а й слугують своєрідною енциклопедією тогочасної німецької дійсності. Ми знаходимо тут характеристики багатьох учасників тодішньої політичної і релігійної боротьби, спостереження за мораллю, звичаями і економічними явищами. Як писав Р. Бейтон, «Застільні промови» – діти миттєвості: в них чимало неузгодженостей і значне місце посідає гумор, так що можна впасти в помилку, якщо приймати все сказане буквально і серйозно. Разом з тим вони передають сам стиль лютерівського мислення і, що особливо важливо, дозволяють побачити, наскільки дух Реформації з самого початку ширше його пізніших протестантських узаконень» [1, с. 357].

Отже, можна зробити висновок, що Реформація відіграла важливу роль у становленні світової цивілізації, справивши глибокий вплив на багато європейських держав. Уже за життя Лютера його ідеї поширилися в Швейцарії, Франції та Нідерландах, проникли в Данію, Норвегію, Швецію, Фінляндію, Шотландію та Англію, видозмінюючись відповідно до суспільних умов цих країн.

Крім засад нового християнського віросповідання, лютеранство містить релігійне обґрунтування нових буржуазних норм, які стали нагальною потребою часу.

Мартін Лютер – видатний діяч не тільки церковного, а й громадського життя; не тільки німецької, але і світової історії та культури. «Непереможений еретик» [6] був одним із провісників переможного антифеодального руху XVII-XVIII століть.

Його можна назвати феноменальною особистістю, але надто суперечливою і складною. «Мартін Лютер постійно робив більше того, що затівав і бажав. Він мав намір подолати кризу «вселенської церкви», а насправді сприяв відпаданню від неї цілих земель і країн. Він підіймав маси на боротьбу з папським церковним феодалізмом, а на ділі дав довгострокові стимули народному протесту проти світських феодальних верхів. Він думав про зміцнення протестантської церковної культури, але чимало давав розвиткові культури мирської. Нові напрямки в літературі, поезії, живописі, філології, правознавстві були зобов'язані йому нітрохи не менше, ніж гуманістам, які свідомо пеклися про «розквіті наук і мистецтв» [6, с. 285].

Перу реформатора належить авторство перших німецькомовних полемічних трактатів, які вирізнялися «відкритістю», документальністю, емоційністю, були зрозумілі простому читачеві з різних земель Німеччини XVI ст.

Значущою є роль М.Лютера як перекладача. Завдяки його зусиллям було перекладено Біблію німецькою мовою, твори давньогрецького байкаря Езопа.

Хоча питання про внесок Лютера у розвиток протестантської музики до цього часу залишається дискусійним, але не можна заперечувати факт використання ним музичних жанрів – від побутово-народної пісні до високої класики – з метою пропаганди своїх ідей. Це заклало підвалини для застосування музики різних стилів і жанрів у протестантському богослужінні [2, с. 280].

Слід підкреслити визначне значення М.Лютера у розвитку німецької публіцистики XVI ст., яка стала ефективною зброєю політичної боротьби в епоху Реформації. Памфлети, новинні балади, ксилографія мали велику дієву силу і

використовувалися, до речі, всіма без винятку політичними й релігійними таборами. Можна сказати, що засоби боротьби і пропаганди, які використовував Лютер, були прогресивними для того часу і «відіграли велику роль у становленні сучасних європейських ЗМІ» [3, с. 139].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бейнтон Р. На сем стою. Жизнь Мартина Лютера: [Пер. с англ. Скрипникова Ю. Я.] / Р. Бейнтон – М.: Источник жизни, 1996. – 400 с.
2. Дукан Лилианн. В гармонии с Богом: [Перевод с английского] / Лилианн Дукан. – К.: Джерело життя, 2014. – 384 с.
3. Жиленко І. Р. Історія зарубіжної журналістики (від античності до II пол. XVIII ст.): навч. пос. / І. Р. Жиленко – Суми: Вид-во СумДУ, 2010. – 285 с.
4. Ревуненкова Н. В. Ренессансное свободомыслие и идеология Реформации / Н. В. Ревуненкова – М.: Мысль, 1988. – 208 с.
5. Рутенбург В. И. Титаны Возрождения/ В. И. Рутенбург – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1991. – 153 с.
6. Соловьев Э. Ю. Непобежденный еретик: Мартин Лютер и его время / Вступ. статья Ойзермана Т. И./ Э. Ю.Соловьев – М.: Молодая гвардия, 1984. – 288 с.
7. Порозовская Б. Мартин Лютер, его жизнь и реформаторская деятельность / Б. Порозовская – СПб. : Изд-во Фонда Лютер. наследия, 2000. – 175 с.
8. Ярош О. А. Вплив філософських ідей Мартіна Лютера на становлення протестантської музичної традиції: [Електронний ресурс] / О.А.Ярош – Режим доступу: naukajournal.org/index.php.

Відомості про автора

Людмила Чередник – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри українознавства, культури та документознавства Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка